

HARPUT'TA BİR TÜRKMEN BEYLİĞİ ÇUBUKOĞULLARI

GÜLAY ÖĞÜN BEZER

GİRİŞ:

Türkler, binlerce yıllık tarihleri boyunca, anayurtları olan Orta Asya'dan, çeşitli sebeplerle, müteaddit defalar göç etmek zorunda kalmışlardır. Ancak bu göçler içerisinde şumûlü, etkileri ve sonuçlarının büyüklüğü bakımından, XI. yüzyıl başlarında vukû bulan Oğuz göçünün çok önemli bir yeri vardır. Orta-Asya'da nüfus kesafeti, yurt darlığı, otlak sıkıntısı ve Karahıtay baskısı gibi sebeplerle birbirlerini sıkıştırarak yerlerinden oynayan Türk boyları bir kere daha göçe ve yeni bir yurt aramaya mecbur oldular.

Bu arayışlar içerisinde kayda değer ilk teşebbüs, Çağrı Bey'in 1015 yılında, henüz Karahanlılar idaresindeki Maverâünnehir'de yaşarlarken, içinde buldukları şartların ağırlığı nedeniyle, kendileri için tehlikelerle dolu düşman Gazne ülkesini (Horasan) aşarak, Doğu-Anadolu bölgesine yaptığı keşif akınıdır. Van ve çevresinde bulunan Ermeni Vaspuragan Prenslığı topraklarından başlayarak Nahcivan ve Nik bölgesine kadar uzanan bu başarılı keşif akını, Bizans idaresinde bulunan Anadolu'nun yurt tutmak için uygun bir yer olduğunun ve fethedilebilirliğinin ilk olarak bir Selçuklu lideri tarafından tespit edilmiş olması itibariyle önemlidir. Her ne kadar bu tarihten Gazneliler engelinin kalktığı 1040 Dandanakan Savaşı'na kadar, bir daha böyle büyük bir teşebbüse imkân olmadı ise de, Gazneliler'in baskılarına maruz kalan Yabgulu Türkmenlerinin zaman zaman Anadolu'ya kadar uzanan akınları olduğu bilinmektedir.

Malûm sebeplerle yurtlarından kopup Gazneliler Devleti hudutlarında birbiri üzerine yığılan Türkmen kitleleri, 1040 yılında, soydaşları olan Selçuklular'ın bir devlet kurmaları üzerine, artık sel gibi batıya akmaya başladılar. Horasan, İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu hudutlarına kadar her yeri dolduran bu Türkmenler, Tuğrul Bey'den itibaren, ilk Selçuklu sultanlarını iki ciddi mesele ile karşı karşıya bıraktılar. Sultanlar bir yandan hâkim oldukları ülkelerin Müslüman halkını bu akınlardan korumak, diğer yandan

da soydaşları olan Türkmenlere yurt bulmak zorunda idiler. Türkmenlerin yağma ve akınlarına maruz kalan ülkelerin hükümdarları ve hattâ Halife de bu olayların sorumlusu olarak gördükleri Tuğrul Bey'e şikâyet ve sitemlerde bulunmuşlardı. İçinde buldukları güç şartları tam bir ileri görüşlülükle değerlendiren Tuğrul Bey ve halefleri, bu Türkmen seline yeni bir istikamet çizdiler.

İşte bu sayededir ki, Türkmenlerin yeni bir yurt bulmak ihtiyacıyla başlayan bu önü alınamaz akınları, Anadolu'ya yönelik şuurlu bir fetih siyasetine dönüştü ve Dandanakan Zaferi'nden sonra, bizzat Selçuklu sultan ve şehzadelerinin idare ettiği Anadolu akınları başladı. Diğer taraftan Karadeniz'in kuzeyinden gelen gayr-i müslim Türklerin de baskısına maruz kalan Bizans imparatorluğu karşısında büyük başarılar kazanan, hattâ Batı-Anadolu'ya kadar ulaşan Türkmenler, buna rağmen, 1071 Malazgirt Zaferi'ne kadar, kendileri için yeterince emniyetli olmayan bu ülkeye kati olarak yerleşme imkânı bulamamışlar; başları sıkıştıkça Azerbaycan ve Irak'taki üslerine dönmek zorunda kalmışlardır.

1071 Malazgirt Zaferi ise, Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi tarihinde bunlardan daha önemli bir mevki işgal eder. Öyle ki, bu mağlûbiyetle büyük bir çöküş yaşayan Bizans'ın âdeta Anadolu ile alâkası kesilmiş ve bundan sadece birkaç yıl sonra, İznik'te, başkentleri İstanbul'un hemen yanı başında Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna engel olamamıştı. Kalabalık göçebe topluluklar ise, kendilerine kumanda eden Türkmen beylerinin idaresinde, Malazgirt Zaferi'nin sağladığı emniyetli ortam içerisinde, doğudan başlayarak Anadolu'nun hemen her tarafında hâkimiyetlerini kurmaya başladılar. Bu hâkimiyetlerden bazılarının çok kısa ömürlü olmalarına, bir müddet sonra komşu beylikler veya Selçuklular tarafından ilhak edilmelerine rağmen, beraberlerinde getirdikleri kalabalık Türkmen nüfusunu hâkimiyet sahalarında iskân ederek Anadolu'nun etnik yapısı ve coğrafyasıyla bir Türk yurdu olmasında çok büyük hizmetleri olduğu bilinmektedir.

İznik'teki Selçuklu Devleti ile birlikte sayıları ondokuz olarak belirlenen¹ bu hâkimiyetlerden birisi de bu araştırmanın konusunu teşkil eden Çubuk Beyliği'dir. İleride daha tafsilâtle anlatılacağı gibi hâkimiyet sahası, Harput merkez olmak üzere, Palu, Mazgirt, Çemişkezek, Eğin, Arapgir, Genç ve

¹ M.H. Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi)*, İstanbul 1944, s. 132-133.

Dersim'in güneyi ile, bugün nereye tekabül ettiği tam olarak anlaşılamayan bazı yerleri içerisine alıyordu.

A. Çubuk Bey'in Harput'un Fethinden Önceki Faaliyetleri

1. Çubuk Bey Hakkında İlk Bilgiler ve Kirmanşah'ın İktâ Edilmesi

Çubuk adlı bir bey tarafından kurulan bu emirliğin hâkimiyet alanının tespitine girişmeden önce Çubuk Bey'in kimliğini ortaya koymak gerekmektedir. Fakat bu dönem Türkiye tarihinin tamamı için olduğu gibi, Çubuk Bey ve beyliği hakkında da kaynakların yetersizliği sebebiyle boşluklar bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda *Emîrû't-Türkmân* veya *Türkmâni* nisbetiyle anılan Çubuk Bey'in, gulâm menşe'li değil, Türkmen asıllı bir komutan olduğu açıkça anlaşılmaktadır². Bununla birlikte, Çubuk Bey'in nerede, ne zaman doğduğuna dair bilgimiz olmadığı gibi, Anadolu'ya hangi tarihte geldiği hakkında da kesin bilgilere sahip değiliz. Buna rağmen daha sonraki bazı olaylarda büyük Türkmen komutanı Artuk Bey'in maiyetinde olduğuna ve hadiselerin seyrine bakılarak³, Anadolu'ya da onunla birlikte gelip fetihlere iştirak ettiği tahmin edilebilir. Öyle ise, Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Anadolu'nun fethi ile görevlendirilen Artuk Bey ile birlikte, İzmit'e kadar ulaşan Türk kuvvetleri içerisinde de bulunmuş olmalıdır.

Nitekim Artuk Bey'in Yeşilırmak ve Kızılırmak havzalarında fetihlerde bulunduktan sonra, Sakarya Nehri'ni geçip Bizanslı âsi kumandan Russel'i ve taht müddeisi İsak Komnenos'u esir etmesi ve Türk kuvvetlerinin Bizanslıları takiple İzmit'e kadar varmasıyla, Sivas, Kayseri ve Ankara şehirleri de Türklerin eline geçmişti⁴. İşte Artuk Bey'in 1073 yılında vukû bulan bu fetih-

² Sibt İbnü'l-Cevzi, "Mîratü'z-zaman", fi Tarihi'l-âyan, kayıp Uyûnü't-tevârih'ten naklen Selçuklularla ilgili bölümleri nşr. Ali Sevim, *TTK Belgeler*, XIV/18 (1989-1992), s. 238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, nşr. J.C. Tornberg, X, Beyrut 1966, s. 129, 203, 427 (Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, s. 122, 176, 343); M.H. Yinanç, a.g.e., s. 116; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtu- Destanları*, İstanbul 1980, s. 108, 136. F. Sümer, onun Melikşah devrinde devlete hizmet eden Artuk ve Yağısıyan gibi birkaç Türkmen kumandanından birisi olduğunu kaydetmektedir.

³ Artuk Bey'e, Anadolu'dan alındıktan sonra Hulvan iktâ edildiğinde, komşu Kirmanşah bölgesi de Çubuk'a verilmiş; Diyarbekir'in Mervanoğullarından zabtedildiği savaşa da onun maiyetinde katılmıştı.

⁴ Artuk Bey hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Fuad Köprülü, "Artuk Oğulları", *İslâm Ansiklopedisi*, I, s. 617 vd.; A. Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri", *Belleten*, xxvi/104 (1962), s. 121-146; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s. 133 vd.

leri, Amasya civarında Artukova/Artukâbâd adıyla tarihi izler de bırakmıştır⁵. Artuk Bey'in hizmetinde bulunan Türkmen kuvvetlerinin, bu olaylar sırasında Alexis ve İsak Komnenos kardeşleri Ankara'dan kaçmak zorunda bırakıp, onları takip ederek Sakarya havalisine ulaşmalarıyla, Ankara'yı 1073 yılında ele geçirdikleri anlaşılıyor. Bugün Ankara iline bağlı bir ilçe merkezi olan Çubuk/Çubukova/Çubukâbâd⁶ adının da bu harekâta muhtemelen Artuk Bey'in hizmetinde bulunmuş olan Çubuk Bey ile alakalı olabileceği akla geliyor ise de bu hususu teyid edecek vesikalardan mahrumuz.

Çubuk Bey hakkında açık bilgileri, Türk fetihlerinin Anadolu'dan Filistin'e kadar çok geniş bir sahaya yayıldığı tarihlerde, 476/1083 yılından itibaren, Suriye meliki Tutuş ile Musul'un Arap emîri Müslim arasında cereyan eden hâdiseler içerisinde buluyoruz. Ancak Çubuk Bey'in Suriye bölgesinde ortaya çıkmasının, Artuk Bey'in 1073 yılında taht kavgaları dolayısıyla Anadolu'dan merkeze alınması ile mi, yoksa 470/1077-1078 yılında Suriye melikliğine tâyin edilen Tutuş'un maiyetine verilmesi ile mi ilgili olduğunu, kaynakların malûm yetersizlikleri sebebiyle bilemiyoruz⁷. Buna rağmen, İbnü'l-Esir, Çubuk Bey'in 485/1092-1093 yılında Aden ve Yemen'in fethine iştirakinden söz ederken, diğer kaynaklarda bulunmayan ve araştırma eserlerde de dikkatten kaçmış olan çok mühim bir bilgi vermektedir⁸. Müellif,

⁵ O. Turan, a.g.e., s. 134; aynı yazar, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 51, 130; Artukâbâd ile ilgili başka rivayetler için bkz.: H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, I, İstanbul 1328-1330, s. 351; VI, s. 14-15 (Süleymaniye Kütüphanesi müdürü Muammer Ülker'in emanetinde bulunan 1350 tarihli müellif nüshası yazma).

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tahrir Defteri*, nr. 117, s. 153. Zilhicce 929/Ekim 1523 tarihli bu defterde Ankara'ya bağlı Çubuk kazası olarak geçmektedir. Ayrıca bkz.: Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekâleti, *Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimiz Adları*, İstanbul 1928, s. 153; *Ankara İl Yıllığı*, 1967, s. 82-83.

⁷ Bununla birlikte İbnü'l-Adîm'in, Anadolu'nun fethi ile görevlendirildiklerini söylediği beyler arasında zikrettiği ve sonra da Suriye meliki Tutuş'a yardım için gönderilen, hattâ Süleymanşah'a hizmet etmek istemedikleri için Anadolu'dan ayrılan bu beylerden olan Türkman, ya da Türkmanû't-Türki (*Zübdetü'l-haleb min Tarih Haleb*, nşr. S. ed-Dehhan, Dımaşk 1954, s. 61-63; aynı yazar, *Bugyetü't-Taleb fi Tarih Haleb (Selçuklularla ilgili Hâtercümeleri)*, nşr. A. Sevim, Ankara 1976, s. 50-52), Emîrû't-Türkman unvanı taşıyan Çubuk Bey ile aynı şahıs olabilir mi? Öyle ise, İbnü'l-Adîm'in gösterilen yerlerde anlattığı olayların devamı olan, fakat onun kısaca geçtiği Harran isyanında şehir halkının tanıdığı birisi olarak, Çubuk Bey'in birdenbire ortaya çıkışı daha kolaylıkla izah edilebilir. Zira Tutuş'un Haleb muhasarası sırasında ona yardımla görevlendirilen ve kuvvetleri, Müslim'in teşviki ile Arapların saldırısına uğrayarak büyük kayıplar vermiş (İbnü'l-Adîm, aynı yerler; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 94-95) olan Türkman eğer Çubuk ile aynı kişi ise, bunun intikamını almak üzere, Harran'ı ele geçirmek istemiş olmalıdır.

⁸ İbnü'l-Esir, X, s. 203 (trc. X, s. 176).

Çubuk'un bu tarihte Karmisin⁹ ve diğer bazı yerlerin sahibi olduğunu kaydediyor. Artuk Bey'in ıktâı olan Hulvan'a komşu bulunan Karmisin (Kirmanşah)'ın Çubuk Bey'in ıktâı olduğunun anlaşılmasıyla, hayatının bundan önceki devresini de kısmen aydınlatmak imkânı buluyoruz. Buna göre, Çubuk'un Artuk Bey ile birlikte Anadolu'da fetihlerde bulunduktan sonra, sultan Melikşah'ın taht kavgalarını bastırmak üzere, Artuk'u geri çağırması üzerine, onunla beraber Anadolu'dan ayrıldığı ve yaptıkları hizmetlere mukabil Artuk Bey'e Hulvan'ın, Çubuk'a Kirmanşah (Karmisin)'ın ıktâ edilmiş olduğu tahmin ve iddia edilebilir.

2. Harran'ı Ele geçirme Teşebbüsü

Sultan Melikşah, kardeşi Tutuşu Suriye melikliğine tâyin ettiği zaman, Anadolu'nun fethine iştirak eden birçok Türkmen komutanı yanında, Musul'un Arap emîri Şerefüddeve Müslim'i de ona yardım etmekle görevlendirmişti. Ancak Müslim, Selçuklu sultanının tâbilerinden olmasına rağmen, bu bölgedeki Türk fetihlerini, kendi Arap birliği kurma emellerine aykırı bulduğu için Tutuş'a yardım etmek bir yana, ona karşı açıkça cephe almaktan dahi çekinmiyordu. Hattâ Tutuş'un Suriye hâkimiyetini güçlendirmek için giriştiği Halep muhasarasını akamete uğrattığı gibi şehri kısa bir süre sonra kendisi ele geçirmişti. Müslim 474/1081-1082 yılında Arap Numeyroğullarından Harran'ı almak Urfa'nın Bizanslı valisi ile Fileratos'a tâbi Antakya'yı da vergiye bağlamak suretiyle, hâkimiyet sâhasını giderek genişletti¹⁰. Bütün bunlarla yetinmeyen Müslim, Tutuş'a karşı giriştiği nüfuz mücadelesini, onun Antakya havalisinde seferde olmasından istifade ile, Dımaşk'ı muhasaraya kadar vardırılmıştı. Müslim'in harekâtından haberdar olan Tutuş süratle dönerek Dımaşk'a girdi (Muharrem 476 / Mayıs 1083). Bu savaş için Fatımîlerden yardım vaadi alan ve buna güvenerek Dımaşk'ı kuşatan Müslim, Tutuş'un bir hurûç harekâtıyla kuvvetlerinin önemli bir kısmını kaybetmesine rağmen, Mısır'dan gelecek askerleri bekleyerek muhasarayı uzatıyordu.

⁹ İran yaylasını güneybatıdan çeviren dağlar arasında, Bağdad-Hemedan ticaret yolu üzerinde, Cibal eyaletinin o devirde mamur bir şehri olan Karmisin (Kirmanşah) hakkında daha fazla bilgi için bkz.: J.H. Kramers, "Kirmanşâh", *IA*, VI, s. 821-823; G. Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, Londra 1966, s. 186-187, 228; A.K.S. Lambton, "Kirmanshêh", *EI*², s. 167-171.

¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953, s. 40-41; M. H. Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 114-115; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 99-105; M. Sobernheim, "Müslim", *IA*, VIII, s. 822-823.

Beklenen yardımın gelmemesi, Beni Kilâb ve Benî Numeyr'e mensup Arap askerlerinin de kendisini terketmesiyle güç duruma düşen Müslim, bu sırada, 474/1081-1082 yılında Arap Numeyroğullarının elinden aldığı Harran'da kendisine karşı bir isyan çıktığını haber aldı. Gerçekten şehrin kadısı İbn Hulba ile Numeyrî ailesinden İbn Utayr, Türkmen beylerinden Çubuk'a başvurarak, Harran'ı kendisine teslim etmek istediklerini bildirdiler. Harranlıların şehri, bugüne kadar adı Arap kaynaklarında hiç geçmeyen Çubuk Bey'e teslim etmek istemeleri hadisesi, evvelce de ileri sürüldüğü gibi, onun daha önce Tutuş ile Müslim arasında vukûbulan bölge olayları içerisinde yer aldığını ve Çubuk Bey'in bu havalinin hâkimleri tarafından tanındığını ve belki de, İbnü'l-Adîm'in *Türkman* adıyla zikrettiği şahsın Çubuk Bey ile aynı kişi olabileceği kanaatini kuvvetlendirmektedir.

Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Garsunni'ne Muhammed b. Hilâl es-Sâbî'den naklen verdiği bilgiye göre, Harran'da isyan çıktığı sırada ileri gelenlerin davetini alan ve yakınlarda bir yerde bulunan Çubuk Bey çağrıya uyararak yola çıktı¹¹. Müslim de bu arada süratle ve cebrî bir yürüyüşle, 8 Rebi'alevvel 476 Cuma /26 Temmuz 1083 Çarşamba günü Harran'a vardı ve şehri muhasara etti. Kadı ve İbn Utayr herhalde onun arkadan sarılmasını temin etmek üzere Çubuk Bey'in Türkmen kuvvetleriyle gelmekte olduğunu gizlediler. Muhasara aletleri ile surlarda gedikler açılmaya başladığında Çubuk Bey de Harran müdafilerinin yardımına yetişti. Ancak Müslim, kuvvetlerinin sarılmasını engellemek için askerleriyle birlikte Türkmenlere yöneldi. Birliklerine, Harran önlerinde akmakta olan Cüllâb Çayı ile Çubuk'un kuvvetleri arasına girerek, onların suya ulaşmalarını engellemelerini emretti. Böylece Çubuk'un askerleri, atlarının şiddetli susuzluk çekmeleri yüzünden akşam vakti suyun kıyısına ulaştıklarında Arap askerlerinin baskınına uğradılar. Çubuk Bey, kuvvetlerinin bu baskında yenilmesi üzerine pekçok ölü, esir ve ganimet bırakarak savaş meydanını terketti¹². Nihayet bir buçuk aylık bir

¹¹ Sibt, nşr. A. Sevim, s. 237-238. M. H. Yınanç ve ondan naklen İ. Kafesoğlu, Çubuk Bey'in bu daveti aldığı sırada Harput yakınlarında karargâh kurmuş olduğunu söylüyorlar (Anadolu'nun Fethi, s. 116; *Sultan Melikşah*, s. 42) Elimizde bunu teyid, ya da tekbiz edecek herhangi bir bilgi olmadığından, hâdiselerin seyrine göre, Müslim'in Harran isyanını haber alıp Dımaşk yakınlarındaki Merc Suffer'den Harran'a, Çubuk Bey'den önce ulaştığı düşünülerek, Çubuk'un da bu sırada Dımaşk-Harran mesafesinde veya ondan uzak bir yerde olduğu söylenebilir.

¹² Sibt, aynı yer; İbnü'l-Esir, X,s. 129-130 (trc. X, s. 122-123); İbn Şeddad, el-A'lâk el-hatıra...nşr. Yahya Abbare, Dımaşk, 1978, III. Cilt 1. kısım, 47. M.H. Yınanç, a.g.e., s. 115-116; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 43-44.

kuşatmadan sonra Cemaziyelevvel 476 / Eylül 1083 tarihinde Müslim, Harran'ı zabtedip âsileri şiddetle cezalandırarak yeniden idaresi altına aldığı gibi, hemen akabinde Ermenilerin elinde bulunan Sümeysat'ı da ele geçirmek suretiyle hâkimiyetini pekiştirdi¹³.

Harran olayından sonra Çubuk Bey'in kuvvetleriyle birlikte nereye çekildiğine dair hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Ancak burada iki ihtimal akla gelmektedir. İlki, yukarıda sözedildiği üzere bazı araştırmalarda iddia edildiği gibi¹⁴, Çubuk Bey Harran'ı zabtetmeye Harput taraflarındaki karargâhından gelmiş ve o bölgede fetihlerle meşgul idi ise, yine oraya dönmüş olabileceğidir. İkinci olarak da, Harran isyanının hemen ertesi sene, Diyarbekir'in fethine Artuk Bey'in maiyetinde katıldığına bakılarak, bu sırada ikâ sâhası olan Karmışın'e dönmüş olabileceği, birinci ihtimâlden daha kuvvetle tahmin edilebilir.

3. Diyarbekir'in Fethine Katılması

Âmid (Eski Diyarbakır) ve Meyyâfârikîn (Silvan) merkez olmak üzere, Hısm Keyfâ, Siirt, Mardin, Ahlat ve Erciş havalisinde, X. asrın son çeyreğinden beri hüküm sürmekte olan Mervanoğulları¹⁵, daha sultan Alparslan zamanında imparatorluğun tâbirleri arasındaydılar. Mervaniler, Selçuklu idaresine itaat hususunda, hânedânının son zamanlarında görülen bazı olaylar dışında, büyük bir mesele yaratmamışlardı. İmparatorluğu daha merkezî bir yapıya kavuşturmak isteyen sultan Melikşah, 477/1083-1084 yılında, Mervanoğulları ülkesinin doğrudan imparatorluk topraklarına katılmasına karar verdi. Sultanın bu karar almasında evvelce Mervanoğullarının, daha sonra da Halife el-Kaim bi-Emrillah'ın vezirliğini yapmış olan Fahrüddeve b. Cüheyr'in telkinlerinin önemli bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Fahrüddeve kendi yerine halifenin vezirliğine tâyin edilen oğlu Amîdüddeve'nin 476/1083 yılında azledilmesinden sonra İsfahan'a gelerek,

¹³ Önceki dipnotta zikredilen kaynaklardan başka; *Süryani Mihail Vekaynamesi*, yayımlanmamış Türkçe tcr. H. Anderasyan (TTK, Kitaplığı), II, s. 37; Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler*, nşr. A. Sevim, Ankara 1988, s. 19; Zubda, II, s. 81-82; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 105-106; M. Sobernheim, *a.g.m.*, s. 823; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 204.

¹⁴ Bkz. Dipnot 11.

¹⁵ Mervanoğulları hakkında bkz.: K.V.Zetterstéen, "Mervaniler", *İA*, VII, s. 780-781; C. Hillenbrand, "Marwanids" *El²*, VI, s. 626-627; M.H.Yınanç, *a.g.e.*, s. 134-135; aynı yazar, "Diyarbekir", *İA*, III, s. 612; V. Minorsky, "Meyyâfârikîn" *İA* VIII, s. 198-199; Abdürrahim Tufanoz, *Mervanoğulları*, İstanbul 1994, M.Ü.S.B.E. basılmamış doktora tezi.

oğlunun kayınpederi olan Nizamülmülk vasıtasıyla sultana tesir etmiş; daha önce burada görev yaptığı için çok iyi tanıdığı Mervanoğulları ülkesinin zenginliğinden, hazinelerinin çokluğundan ve idarecilerinin zaaflarından, dolayısıyla bu bölgenin doğrudan imparatorluk topraklarına katılmasının faydalarından söz ederek onu ikna etmiştir.

Sultan Melikşah, Diyarbekir eyâletinin zabtu görevinin, kendi adına hutbe okutmak, para kestirmek ve nevbet (günde üç vakit) çaldırmak gibi, Selçuklu meliklerine has yetkilerle donatığı Fahrüddeve'ye verdi¹⁶. Sultan ayrıca Hille emîri Mansur b. Mezved ile oğlu Seyfüddeve Sadaka'dan başka Hacib Altuntak, Irak-ı Acem bölgesi kumandanı Sâdüddeve Gevherâyîn ve Hulvan hâkimi Artuk Bey'e de el-Cezire ve Irakı Arab'ta bulunan Türkmen kuvvetleri ile birlikte Fahrüddeve'ye iltihak etmeleri emrini verdi (476/1083) yılı sonları).

Artuk Bey aldığı emir üzerine, maiyetinde Çubuk Bey, Sunduk/Sandak ve Dilmaçoğlu gibi Türkmen beylerinin kuvvetleri bulunduğu halde, Âmid önlerinde Fahrüddeve'nin ordusuna katıldı. Bu arada büyük bir Selçuklu ordusunun üzerine gelmekte olduğunu öğrenen Mervani emîri Nasrüddeve Mansur ise, Musul emiri Müslim'den yardım talebinde bulunurken, Âmid ve Ceziret İbn Ömer'i de ona vermeyi vadediyor; ayrıca Selçuklu tehdidinin kendisi için de geçerli olduğunu hatırlatarak, onu tahrik ediyordu. Gerçekte Mervanilerle münasebetleri hiç de dostça olmayan Müslim, kurmayı hayâl ettiği Arap birliği için ciddi bir tehlike olarak gördüğü Selçuklulara karşı, devletin tâbîlerinden olmasına ve Melikşâh'ın halası ile evli olmasına rağmen, Nasrüddeve'ye yardım etmeye karar verdi. Askerleriyle birlikte Âmid önlerine gelen Müslim, Nasrüddeve ile birlikte Selçuklu ordusuna karşı karargâh kurdu. Fahrüddeve de emrinde büyük bir ordu olduğu halde Rebiülevvel 477 / Temmuz 1084 tarihinde Âmid'e ulaştı. Müslim daha işin başında Selçuklu ordusunun azametinden ürkererek savaşa girmekten çekindi. Aslen Musullu olan soydaşı Fahrüddeve ile irtibat kurup, Nasrüddeve'nin ve kendisinin Melikşah'ın bendeleri olmak hasabıyla, bu savaşın gereksizliğinin-

¹⁶ Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra*, trc. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 76; aynı eser *Tarihu Devleti Âli Selçuk*, nşr. Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, Beyrut 1980, s. 75-76; İbnü'l-Esir, X, s. 129 (Trc. X, s. 125-126); İbnü'l-Ezrak, *Tarihu'l-Fariki ed-Devletil-Mervâniyye*, nşr. B. A. Avad, Kahire 1959, s. 208; İbn Şeddad, a.g.e, 384-385; M.H. Yınanç, a.g.e., s. 135-137; aynı yazar, "Diyarbekir" *İA*, III, s. 612; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 48-49; A. Sevim, a.g.e., s. 112; aynı yazar, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara 1988, s. 101; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 204.

den bahsederek sulh talebinde bulundu. Kaynakların açıkça ifade ettikleri gibi¹⁷, milli hisleri galebe çalan ve harp olduğu takdirde Arapların kırılacağından korkan Fahrüddeve, "Benim yüzümden Arapların başına bir belâ gelmesini istemiyorum" diyerek barışa meylecti. İbn Cüheyr, Diyarbekir'e giriş çıkış yollarını kontrol altında tutan Artuk Bey'den, kuvvetlerini geri çekerek Müslim'in gitmesine izin vermesini istedi. Artuk Bey, "daima ileri götürülmesi gereken sultanın sancağının herhangi bir mülâhaza ile geri çekilemeyeceğini" bildirip emre karşı geldi. Ayrıca Fahrüddeve'nin bu teşebbüsünden haberdar olan ve dört bir yandan ganimet toplamak üzere gelen Türkmenler, isyan edip 12 Rebiülevvel 477 / 19 Temmuz 1084 Cuma gecesi, Çubuk Bey'in idaresinde Arap askerlerini muhasara ettiler. Arap kuvvetleri neye uğradıklarını şaşırıp dağılırken, Türkmenler bu baskında pek çok esir alıp, ordugâhı da yağmalayarak Araplara ait ne kadar harp malzemesi, koyun, deve ve at varsa ele geçirdiler. Rivayete göre, ele geçirdikleri onbin mızrağın tahta kısımlarını yakıp yemeklerini pişirdiler. Bu esir ve ganimetleri satan Türkmenler çok para kazandılar. Bu baskından güçlkle kurtulan Müslim ise, güç belâ Âmid içerisine sığınabildi¹⁸.

Ancak bu hâdisenin kendi emrine karşı gelen Artuk Bey'in gizli muvafakati ile gerçekleştirildiğini zanneden Fahrüddeve, bundan sonra Artuk Bey'i sultanın ve emrindeki Türkmenlerin indinde zor duruma düşürmek için çeşitli tertiplere girişti. Oysa bu baskından Artuk Bey'in haberinin olmadığından Bundarî tarafından açıkça kaydedilmiş olması bir yana, eğer onun bilgisi dahilinde gerçekleşmiş bile olsa, bunda Çubuk Bey'in önemli bir rolü olduğu gözden kaçırılmıştır. Zira yaklaşık bir yıl kadar önce Harran önlerinde Müslim karşısında uğradığı yenilginin acısını unutmayan Çubuk Bey'in intikam almak için ayağına gelen bu fırsatı kaçırmak istemeyeceği ve Türkmenlerin tavrından büyük ölçüde onun mesul olduğu aşikârdır.

¹⁷ İbnü'l-Esir, X, s. 134 (Trc. X, s. 125-126); *Bundarî a.g.e.*, s. 77; aynı yazar, arapça nşr. s. 75-76.

¹⁸ Bundarî, aynı yer; İbnü'l-Esir, aynı yer., s. 85; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, trc. Ö. R. Doğrul, İ. Ankara 1987, s. 29-30; İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 193; Sibî, s. 242. Bu kaynaklardan yalnızca Bundarî, baskını düzenleyen kuvvetlere Çubuk Bey'in kumanda ettiğini yazıyor. Ayrıca bkz.: s. 19; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 205; M. H. Yinanç, *a.g.e.*, s. 139-140; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 50; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 113; aynı yazar, *Anadolu'nun Fethi*, s. 101-102. Bu son üç araştırmadan Çubuk Bey'in Müslim'in kuvvetlerine yaptığı askının tarihi 19 Temmuz yerine, 31 Temmuz olarak verilmiş ise de, Sibî'nin baskının Cuma gecesi yapıldığına dair verdiği bilgi ışığında 19 Temmuz olduğu anlaşılmalıdır, M. H. Yinanç'ın verdiği tarih de bunu doğrulamaktadır.

Bu olaydan sonra Müslim ile giriştiği sulh teşebbüsünün sultana iletilmesinden ve durumunun sarsılmasından korkan Fahrüddeve, yukarıda işaret edildiği gibi, Artuk Bey'e tavır aldı. Kendisinin Selçuklu ordusunun komutanı olduğunu hatırlatan Fahrüddeve, Artuk Bey'den önce, Türkmenlerin ele geçirdikleri ganimetlerin toplanıp İsfahan'a gönderilmesini, sonra da Müslim'i yakalayıp getirmesini isteyince araları tamamen bozuldu. Bu arada Müslim'in zengin hediyeler karşılığında çekilmesine izin verilmesi yolundaki isteğini kabul eden Artuk Bey, onun kuvvetleri ile birlikte Âmid'den çekilmesini temin ettikten sonra kendisine bağlı Türkmenlerle harp meydanını terkederek Irak'a gitti¹⁹.

Ancak Fahrüddeve'nin kendi rızası hilafına gerçekleştirilen bu baskının gerçek sorumlusu olan Çubuk Bey'e karşı tavır almaması, sonra da taltif etmesi, bu olayların gerçek yüzünü öğrenmesinden korktuğu Melikşah'tan çekinmesi dolayısıyla yaptığı siyaset değişikliğinden kaynaklanmış; Çubuk Bey de muharebe sahasını terketmeyerek harekâtun sonuna kadar hizmete devam etmiştir.

Artuk Bey'in ayrılmasından sonra Âmid muhasarasını oğlu Zaîmüddeve'nin idaresine bırakan Fahrüddeve, kendisi maiyetinde Hâcib Altuntak, Ayaz, Türşek, Seyfüddeve Sadaka, Humartaş ve Çubuk Bey olduğu halde, bölgenin diğer önemli merkezi olan Meyyâfârikin'i kuşatmaya gitti. Muhasaranın uzaması üzerine bir kısım kuvvetlerini Mervanilere ait diğer beldelerin zabtu için gönderen Fahrüddeve, kendisi de kışı İs'ird (Siirt)'de geçirdi. Bu sırada maiyetindeki Seyfüddeve Sadaka, Ayaz ve Türşek'in de ordudan ayrıldıklarını görüyoruz. Bu ayrılışın Sultan Melikşah'ın Müslim'i tedip için gelişi ve sonra da kardeşi Tekiş'in isyanı dolayısıyla İsfahan'a dönüşü ile ilgili olmalıdır. Âmid ve Meyyâfârikin haricinde, hemen bütün kale ve şehirleri düşmüş olan Mervanoğulları'nın bu iki müstahkem merkezine karşı yürütülen kuşatma 478/1085 baharında giderek ağılaştırıldı. Dışarıyla bağlantısı kesildiği için büyük sıkıntıya düşen ve bu sebeple şehrin Hıristiyan ve Müslüman halkı arasında gittikçe büyüyen anlaşmazlık yüzünden Müslümanlar şehri teslim kararla verdiler. 478 Muharremi'nin ilk Çarşambası / 4 Mayıs 1085 tarihinde Zaîmüddeve Âmid'e girdi. Bunun üzerine Âmid'e

¹⁹ Bundarî, s. 77; Sibt, s. 242-243; İbnü'l-Esîr, X, s. (trc. X, s. 126); A. Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/104 (1962). s. 129-137; aynı yazar, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 113; aynı yazar, *Anadolu'nun Fethi*, s. 102-103; M. H. Yinanç, a.g.e., s. 141; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 52-53; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 205.

gelen Fahrüddeve işleri tanzim ettikten sonra, yeniden Meyyâfârikin'e döndü. Bazı araştırmalarda Fahrüddeve'nin Âmid'de yaptığı düzenleme ve tâyinlerden söz edilirken, Çubuk Bey'in şihneliğe tâyin edildiği kaydediliyor²⁰ ise de bu husus kısa bir süre sonra Meyyâfârikin'e yapılan tâyinler ile alakalıdır.

Bir yılı aşkın bir süredir devam eden Meyyâfârikin kuşatması da nihayet Sa'düddeve Gevherâyin'in muhasaraya katılmasıyla, şehrin iyice tazyik edilmesi sayesinde neticelendi. 8 Cemâziyelevvel 478 / 31 Ağustos 1085 tarihinde Selçuklu ordusu şehre girdi. Fahrüddeve, Nasrüddeve'nin Hıristiyan veziri Ebû Salim'i tevkif edip, Mervanoğulları'nın bütün hazine ve mallarına el koydu, bu savaşta çok sıkıntı çeken halka erzak yardımı yaptı; Diyarbekir eyâletinin fethinde pek çok hizmetlerini gördüğü Çubuk Bey'i Meyyâfârikin şihneliğine tâyin ederek emrine 300 asker verdi. Fahrüddeve ayrıca Çubuk Bey'e Harput²¹ ve havalisini ikta etti²².

4. Kurzâhil Savaşı'nda Çubuk Bey

Çubuk Bey'in 478/1085 yılında, daha Harput ve havalisinde fetihlere girmeden önce bölgede cereyan eden bazı olaylarda önemli roller oynadığını görüyoruz. Bu hâdiselerin ilki, bundan önceki bahislerde de kendisinden söz edilen, Irak ve Kuzey-Suriye'de çok geniş bir sahada hüküm sürmekte olan Şerefüddeve Müslim ile Türkiye Selçuklu hükümdarı Süleymanşah arasında cereyan eden Kurzâhil Savaşı'dır.

Süleymanşah, Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurduktan sonra önceleri daima Bizans topraklarına yönelen bir fetih siyaseti gütmüş, 1081 yılında imparator ile yaptığı anlaşma ile de Drakon Çayı'nın doğusundaki Anadolu toprakları üzerinde, hukukî olarak hâkimiyetini kabul ettirmeye muvaffak olmuştu. Ancak bu tarihlerde, Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Bizans'ın içine düştüğü buhrandan yararlanan bazı Ermeni sergerdeleri de Çukurova'dan Doğu-Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir alanda küçük derebeyikler kurdular. Bunların başlıcası, diğer Ermeni hâkimlerini de bertaraf etmek suretiyle

²⁰ M. H. Yinanç, "Diyarbekir", *İA*, III, s. 612; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 53; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 105.

²¹ Harput hakkında bkz. Besim Darkot, "Harput" *İA*, V/I, s. 296-299; Cl. Cahen, "Kaharper", *EP*, IV, s. 1084; E. Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, trc. F. Işıltan, İstanbul 1970, s. 57, 68, 73-75, 89; *Tarih İçinde Harput Sempozyumu*, Elazığ 1992.

²² İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 212; M. H. Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 151.

Harput'tan Tarsus'a kadar uzanan bölgede Philaretos'un kurduğu derebeylik idi. Philaretos'un varlığı, Bizans ile sulh yaptıktan sonra Anadolu'da milli birliği kurmayı Doğu ve Güneydoğu-Anadolu'dan İslâm dünyasına ulaşmayı hedefleyen Süleymanşah için büyük bir engel teşkil ediyordu. Bu sebeple imparatorla yaptığı sulhün sağladığı emniyet ortamı içerisinde rahatlıkla doğuya yöneldi. 475/1082 yılında Tarsus'tan başlayarak, ertesi sene Adana Misis (Masisa), Anazarba ve bütün Çukurova'yı hâkimiyeti altına aldı²³. Son derecede kaypak bir siyaset takip eden Philaretos ise, varlığını sürdürebilmek için Müslim'e, Tutuş'a ve Melikşah'a ayrı ayrı yaranmaya çalışıyor, fakat Süleymanşah'ın fetihleri ile içine düştüğü tehlikeyi anlayarak Melikşah'ın huzuruna çıkıp, zâhiren Müslümanlığı da kabul ederek hâkimiyetini onaylatmaya muvaffak oluyordu. Ancak onun şehirden ayrılmasını fırsat bilen ve zulmünden bıkmış olan Antakya ahalisi, Süleymanşah'ı, şehri teslim almak üzere davet ettiler. Bunun üzerine ülkesindeki işleri süratle tanzim eden Türkiye Selçuklu hükümdarı, aynı süratle Antakya'ya vardı. 11 Şaban 477/Aralık 1084 tarihinde şehri fethetti. Fakat bu durum, Türkiye Selçukluları ile Büyük Selçukluları hem hudut yapıyor ve iki aile arasındaki rekabeti daha da alevlendiriyordu. Buna rağmen ilk çatışma doğrudan Büyük Selçuklular ile değil, onların tâbilerinden olan Şerefüddeve Müslim ile vukûbuldu. Zira Antakya şehri, Philaretos'un idaresinde olmakla birlikte Müslim'e yıllık haraç ödemek durumunda idi. Bölgede bir Arap birliği tesisine yönelik olarak sürekli topraklarını genişleten Müslim, bu emrivâki karşısında hemen harekete geçti. Süleymanşah ile Müslim arasında cereyan eden olaylar nihayet bir savaş ile neticelendi. İki ordu, 24 Safer 478/23 Haziran 1085 tarihinde, Haleb ile Antakya arasında Afrin Çayı üzerinde *Kurzahil* denilen yerde karşı karşıya geldi. Müslim'in ordusunda Arap ve Ermeni kuvvetleri yanında Türkmen askerleri de bulunuyordu. Kaynakların ifadelerine göre²⁴, Müslim'in ordusundaki Türkmenlere Çubuk Bey kumanda ediyordu. Daha savaşın başlangıcında, Çubuk ve maiyetindeki Türkmenlerin Müslim'i terkederek Süleymanşah tarafına geçmeleri Arap askerlerinin bozguna uğramasına sebep oldu. Yanında birkaç yüz kişilik kuvveti kalan Müslim ise sa-

²³ Süleymanşah hakkında geniş bilgi için bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 45-82; M. H. Yinanç, *a.g.e.*, s. 85-125.

²⁴ İbnü'l-Esir, X, s. 140 (trc. X, s. 129); Sıbt, s. 248.

vaş meydanından çekilmek isterken, Türkmen askerlerinin mızrak darbeleri ile can verdi²⁵.

Bu konuda Sıbt İbnü'l-Cevzi ve İbnü'l-Esîr'in anlattıklarından Çubuk Bey'in Kurzâhil Savaşının kazanılmasında büyük hizmetinin olduğu anlaşılıyor. Ancak Diyarbekir bölgesinin fethiyle ilgili olaylar hatırlandığında, onun Kurzâhil Savaşı'na katılması hususu, tartışılması gereken bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Zira aynı tarihlerde Büyük Selçuklu ordusunun Meyyâfârikîn muhasarası da bütün şiddeti ile devam ediyordu. Âmid kuşatmasının başladığı Rebiülevvel 477 / Temmuz 1084 tarihinde orada bulunduğunu kat'î olarak tespit ettiğimiz Çubuk Bey'in 24 Safer 478 / 23 Haziran 1085 tarihinde vukûbulan Kurzâhil Savaşı'nda yer alması biraz şaşırtıcı görünmektedir. Bununla birlikte Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin²⁶ verdiği bazı ayrıntılar kısmen durumu aydınlatmaktadır. Buna göre Müslim, bu savaşta kendisine yardım etmesi için Çubuk Bey'e çokça mal vererek onunla dostluk kurdu. Müslim'in bu yardım için, aralarında eskiye dayanan bir münâferet olan Çubuk'u seçmesi hiç şüphesiz onun Âmid önünde tecrübe ettiği cesareti ve Büyük Selçuklulara tâbi bir Türkmen beyi olmasından kaynaklanmaktadır. Çubuk Bey, kendisine sunulan kıymetli hediyelerin cazibesi yanında, belki de Artuk Bey'in Süleymanşah'a karşı duyduğu gibi bir öfkeyle, geçici bir süre Meyyâfârikîn muhasarasından ayrılarak Kurzâhil Savaşı'na katılmıştır. Ancak daha harbin başlangıcında, millî hislerinin etkisi ile mi, yoksa Müslim'e karşı duyduğu şahsi kinin etkisi ile midir bilinmez, onu terkederek Süleymanşah'ın tarafına geçmiş, bu hareket bazı Arap kuvvetlerinin de Müslim'den ayrılmasıyla, hezimetine ve ölümüne sebep olmuştur. Netice olarak Çubuk Bey'in bölgede cereyan eden iki önemli hâdisede, birbirine çok yakın tarihlerde yer almasında göze çarpan tuhaflığı, Melikşah'tan, kendi tâbîlerinden olan Müslim'e, Türkiye Selçuklu sultanına karşı yardım emri alması ile ilgili olabileceği de ileri sürülebilir.

Bu olaydan hemen sonra Çubuk Bey'in Süleymanşah'ın, dolayısıyla Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetine girdiğini düşündürecek herhangi bir delil mevcut değildir. Aksine 31 Ağustos 1085 tarihinde Fahürddeve tara-

²⁵ İbnü'l-Esîr, aynı yer; Sıbt, aynı yer; *Zübde*, II, s. 89-92; Abu'l-Farac, I, s. 332; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 73-74; M. H. Yınanç, *a.g.e.*, s. 121-124; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 86-87; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 117-118; aynı yazar, *Anadolu'nun Fethi*, s. 90-91.

²⁶ Sıbt, s. 248.

findan, emrine üçyüz asker verilmek suretiyle Meyyâfârikîn şihneliğine tâyin edildiğini bildiğimize göre²⁷, onun Kurzâhil Savaşı'ndan hemen sonra Meyyâfârikîn'e döndüğüne şüphe yoktur. Çubuk Bey'in buradaki faaliyetlerine dair elimizde bundan başka bilgi olmamasına rağmen, bir müddet buradaki görevini ifa ettikten sonra, yeni ıktâ bölgesi olan Harput'un fethine giriştiğini söylemek yanlış bir tahmin olması gerek. Fakat yukarıda ifade edildiği gibi, Çubuk'un Süleymanşah'ın tâbiyetine girdiğini gösteren hiçbir vesikaya sahip değiliz. Bununla birlikte Müslim ile arasında cereyan eden ve onun ölümüyle neticelenen savaştan sonra Süleymanşah'ın Haleb'i muhasarasıyla bir kere daha ortaya çıkan Büyük Selçuklu - Türkiye Selçuklu rekabetinin sebep olduğu çatışmada, Çubuk Bey'in savaşın başlangıcında Süleymanşah'ın yanında yer aldığına dair bazı yorumlara da rastlıyoruz²⁸. Buna göre Süleymanşah Haleb'i kuşattığı sırada şehrin hâkimi Suriye Meliki Tutuş'u şehri teslim almak üzere davet edince, iki ordu arasında savaş kaçınılmaz bir hale gelmişti. 18 Safer 479 / 5 Haziran 1086 tarihinde Haleb yakınında Ayn Seylem mevkiinde meydana gelen savaşta onun yanında yer alan Çubuk vs. Türkmenler, Türkiye hükümdarını terkederek yenilmesine sebep oldular. Bu görüşe göre, Diyarbekir'in fethi sırasında Harput'u ıktâ olarak alan Çubuk'un bu tarihten sonra orada bulunması, onun Süleymanşah'ı terk ve Büyük Selçuklular tarafına iltihak etmesinde hiçbir tereddüde mahal bırakmaz. Süleymanşah'ın bu savaşta, bazı kuvvetlerince terkedildiği kaynaklarda da belirtilmesine rağmen²⁹; Çubuk'un bu savaşta herhangi bir rolü olduğuna işaret etmezler. Selçuklu tarihçisi O. Turan'ı bu kanaate sevkeden sebep, Çubuk Bey'in Kurzâhil Savaşı'nda Süleymanşah'ın tarafına geçmesinden hemen sonra Meyyâfârikîn'e dönmesinin ve şihneliğe tâyin edilmesinin dikkatten kaçması olmalıdır.

B. Beyliğin Kuruluşu ve Çubuk'un Bundan Sonraki Faaliyetleri

1. Harput'un Çubuk Bey'e İktâ Edilmesi ve Beyliğin Kuruluşu

Fahrüddeve b. Cüheyr'in valisi bulunduğu Diyarbekir eyaleti sınırları içerisinde, bulunmayan fakat bu eyalete hemhudut olan Harput'un Mervanoğulları ülkesinin zabtı sırasında Selçuklu topraklarına katıldığına

²⁷ İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 212.

²⁸ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 74-76.

²⁹ Anna Comnena, *The Alexiad of the Princess Anna Comnena*, İng. trc. Elizabeth A. S. Dawes, Londra 1967, s. 153-154; Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbâr*, nşr. O. Turan, Ankara 1944, s. 20; Ayrıca bkz. Urfalı Mateos, s. 169 n. 150; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 88-89; *Zübde*, II, s. 96-97.

dair hiç bir bilgiye rastlanmamaktadır. Buna göre, bu tarihte Ermeni Philaretas'un idaresinde bulunan Harput ve havalisi, Çubuk Bey'e fethedilmek üzere iktâ edilmiştir. Ayrıca Çubuk Bey'in Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'daki fetihleri sırasında evvelce tanıdığı bu çevrede bazı faaliyetlerinin olduğu ve Diyarbekir eyaletinin zabında gösterdiği yararlılıklar dolayısıyla taltif edilirken, Harput'u kendisinin istemiş olabileceği de tamamen ihtimal dışı değildir. İbnü'l-Ezrak, Harput'un Çubuk Bey'e iktâ edildiğini kaydetmekle birlikte tafsilâta girmezken, bu konudaki ayrıntılı malumatı da İbnü'l-Esîr'den³⁰ öğreniyoruz. Buna göre, Harput, Antakya ve Urfa'ya da hâkim olan Ermeni derebeyi Philaretos'un elide idi³¹. Türkiye Selçuklu sultanı Süleymanşah'ın Tarsus'tan başlayıp Antakya'ya kadar Philaretos'a ait bir çok yerleri fethetmesi, Fahrüddeve b. Cüheyr idaresindeki Büyük Selçuku ordusunun da Diyarbekir eyaletini ele geçirmesinden sonra Harput stratejik bakımdan zor duruma düştü. Topraklarının çoğunu kaybeden Phileratos Harput'a gerekli yardımı ve ikmâli yapamayınca Çubuk Bey burasını onun elinden aldı. İbnü'l-Esîr bu hadiseyi Çubuk'un oğlu Muhammed'den bahisle 500/1106-1107 yılı olayları içerisinde zikretmiş ve tarih bildirmemiştir. Ancak Meyyâfârikîn şihneliğine tâyin edildikten sonra (6 Cemaziyelevvel 478 / 31 Ağustos 1085), Selçuklu idaresinin yerleşebilmesi için bir müddet burada görev yapmış olmalıdır. Buna göre Harput'un Çubuk Bey tarafından fethinin en erken 479/1086-1087 yılı baharında olduğu tahmin edilmektedir.

Yine İbnü'l-Esîr'in anlattığına göre³², Çubuk Bey Harput'u Philaretos'un elinden aldıktan sonra yine Harput yakınındaki başka bir kaleyi de ele geçirmiştir. Müellif her hangi bir ipucu vermediği için neresi olduğu tahmin edilemeyen bu kale, Rumlardan Efrenci³³ adlı birisinin idaresinde bulun-

³⁰ İbnü'l-Esîr, X, s. 427 (trc. X, s. 343).

³¹ Philaretos'un hâkimiyet sâhası hakkında bkz.: O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 69-72; M. H. Yinanç, *a.g.e.*, s. 121-123; E. Honigmann, s. 142; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 83-84; Süryani Mihail, II, s. 30-31; Abû'l-Farac, I, s. 330-331, 333; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyi-nâmesi*, trc. H. Andreasyan, s. 147-150, 153, 155. O. Turan, Harput'un Çubuk Bey'e iktâ edildiği tarihte Emîr Yakut adlı birisinin idaresinde olduğunu söylüyor (*Selçuklular Tarihi*, s. 205-206) ise de bu bilgiyi teyid etmek mümkün olmadığı gibi, İbnü'l-Esîr verdiği bilgi ile, Harput'un Philaretos'un elinden alındığını tasrih eder.

³² İbnü'l-Esîr, X, s. 427-428 (Trc. X, s. 343).

³³ İbnü'l-Esîr bu şahsın kimliğine dair bilgi vermezken, M. H. Yinanç, İbnü'l-Esîr'in Efrenci adını verdiği bu kale sahibinin Frankopol lâkaplı Normandıyalı Herve olabileceğini ve Bizans İmparatorluğunun inhilâlî üzerine, daha önceden görevle gelip tanıdığı bu yerlerde eski mesleği olan şekavete atılmış olabileceğini söylüyor (*Anadolu'nun Fethi*, s. 55, 126). O. Turan

yordu. Kaynağımıza göre, Efrenci yol keser, bir çok Müslüman öldürürdü. Bunu duyan Çubuk Bey ona hediyeler göndererek dostluk ve yardımlaşma teklifinde bulundu. Hattâ Efrenci'nin güvenini kazanabilmek için, ona malûm faaliyetlerinde yardımcı olmak üzere kuvvet dahi göndermişti. Efrenci de aynı şekilde Çubuk Bey istediği zaman yardım ederdi. Nihayet onu ortadan kaldırmaya karar veren Çubuk Bey, ondan ele geçirmek istediği bir kalenin zabtu için adamlarını göndermesini istedi. Sonra Efrenci'nin gönderdiği adamları bağlatarak onun hâkimi olduğu kalenin önüne getirdi. Kalenin ileri gelenlerine, "eğer Efrenci'yi bana teslim etmezseniz, vallahi bunların boyunlarını vurur, kaleyi de silah zoruyla alıp hepinizi öldürürüm" diye haber gönderdi. Onlar da korkudan kale kapılarını açıp Efrenci'yi Çubuk Bey'e teslim ettiler. Çubuk Bey, Efrenci'nin derisini yüzüp öldürdükten başka, bütün servetine el koyup kaleyi de hâkim oldu³⁴.

Böylece 478/1085 yılında Harput'un kendisine iktâ edilmesi ile Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi küçük bir emirlik olarak ortaya çıkan Harput Beyliğinin hâkimiyet sahasını, kaynakların kifayetsizliği sebebiyle kat'i sınırları ile ortaya koymak mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte, merkezi Tilenzit olan ve Harput'un da önemli merkezlerinden birisini teşkil ettiği Hanzit³⁵ bölgesinin bütünüyle, ayrıca Hanzit'in hemen sınırında bulunan Palu³⁶ ile Hozan bölgesindeki Mazgirt havalisinin de bu beyliğin hâkimiyet sahası içerisinde bulunduğuna şüphe yoktur³⁷.

da Efrenci'nin Herve olabileceği ihtimalini kabul ediyor (*Selçuklu Tarihi*, s. 153; ayrıca bkz. Mateos, s. 115-117). Eğer öyle ise, Herve'nin elinde bulunan bu kalenin de yaklaşık olarak tahmin edilmesi mümkün olabilir. Zira 1062 yılında Türkmen kuvvetleri Diyarbekir hududunda ve Bizans idaresinde bulunan Bağın, Argin ve Telhum'u ele geçirdikleri zaman İmparator Konstantin Dukas bu yerlerin geri alınması için Herve idaresinde bir ordu göndermişti. Herve'nin bu vesile ile tanıdığı bölgede, Bizans'ın çöküşünden sonra hâkimiyet tesis ettiği kabul edilirse, Çubuk'un ondan fethettiği kalenin de Harput ve Palu'ya en yakın yer olan Bağın olduğu tahmin edilebilir.

³⁴ İbnü'l-Esîr, aynı yer; M. H. Yinanç, *a.g.e.*, s. 125-126.

³⁵ Hanzit için bkz. E. Honigmann, s. 74 n.3, 88-91, harita II, s. 38-39; Cl. Cahen, "Khanzit", *El²*, IV, s. 1029.

³⁶ M. H. Yinanç, *a.g.e.*, s. 125; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 85; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987, s. 26. Palu, onun armenia temasının Arzenene bölgesinde olması dolayısıyla (E. Honigmann, s. 30, harita II), Herhalde Hanzit'e dahil edilmemesi gerekir.

³⁷ İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 212; aynı yazar, *Artuklular Kısmı*, trc. Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 43; İbnü'l-Esîr, X, s. 427 (Trc. X, s. 343); Süryani Mihail, II, s. 60; M. H. Yinanç, *a.g.e.*, s. 125; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 85; B. Darkot, "Harput", *İA*, V/I, s. 297; Cl. Cahen, "Kharpert", *El²*, s. 1084; M. H. Yinanç, "Belek", *İA*, II, s. 469; I. Demirkent, *a.g.e.*, s. 26.

Harput merkez olmak üzere, Hanzit, Palu ve Mazgirt dışında, bu çevredeki bazı yerlerin daha Çubuk Bey'in idaresinde olduğu kesin olmakla birlikte, bu husustaki bilgileri, o dönemin kaynakları ile açığa kavuşturmak mümkün olmamaktadır. Buna rağmen bazı araştırmalarda görüldüğü üzere³⁸, Mazgirt yakınıdaki Çemişkezek ile Eğin, Arapkir, Palu yukarısında Genç bölgesi ve Malatya-Hanzit sınırındaki Pötürge'nin de Harput Beyliği'nin muhtemel hudutlarına dahil edilmesinde herhalde mantıkî bir mahzur yoktur.

Türkiye tarihi ile ilgili değerli araştırmaları bulunan Mükrimin H. Yınanç, *Anadolu'nun Fethi* adlı eserinde, bu konu ile ilgili olarak ilginç bir faraziye ortaya koymaktadır³⁹. Buna göre Germeyan bölgesi olarak adlandırılan Pötürge ve Şiro havalisini topraklarına kattıktan sonra uzun zaman burada yaşamış olmalarından dolayı *Germeyanlı* adını alan ve XIII. asrın ikinci yarısında Kütahya havalisine göç ederek, Selçuklu Devleti'nin inkırazından sonra burada bir beylik kuran Türk aşiretinin, Çubuk Bey'in başında bulunduğu Türkmen aşiretlerinden birisinin olması çok muhtemeldir. Bu görüş, kaynakların verdiği bilgilerle teyid edilebilmiş olsa idi, o devir Türkiye tarihinin önemli bir bölümüne ışık tutacaktı. Germiyanogulları hakkında yapılan araştırmalarda⁴⁰, bu husus açığa kavuşturulamamış, fakat beyliği kuran Germiyan aşiretinin bu ismi, Malatya civarında yaşadıkları aynı adlı bölgeden almış olabileceği ihtimali zikredilmiştir.

Harput Beyliği'nin hâkimiyet sahasını mevcut belgeler ışığında ortaya koymaya çalıştıktan sonra, bu hususta halli mümkün olmayan bir başka meseleye daha temas etmek gerekmektedir. O da Harput dahil, bütün Hanzit bölgesi ile Palu ve Mazgirt dışında kalan yerlerin, Çubuk Bey mi, yoksa oğlu Muhammed zamanında mı fethedilmiş olduğu hususudur. Yine de bütün bu müphem malûmat arasında Çubuk Bey'in Harput Beyliği dışında, hiç olmazsa, Melikşah'ın sağlığında, eski ıktâı olan Karmisin'i de elinde tuttuğunu öğrenebiliyoruz⁴¹.

³⁸ M. H. Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 125-133; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 85.

³⁹ *a.g.e.*, s. 126.

⁴⁰ M. Ç. Varlık, *Germiyanogulları Tarihi*, Ankara 1974, s. 3; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1984, s. 339-54; Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, trc., Y. Moran, İstanbul 1994, s. 283.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, X, s. 427-428 (Trc. X, s. 343).

2. Yemen ve Hicaz Seferine Katılması

Çubuk Bey Hakkında, Kurzâhil Savaşına katıldığı ve Meyyâfârikîn şihneliğine tâyin edildiği 478/1085 yılından sonraki ilk bilgiyi, ancak 485/1092-1093 yılında alabiliyoruz.

Sultan Melikşah'ın 485/1092 yılında, ikinci Bağdat ziyareti vesilesiyle hilâfet merkezinde huzuruna çağırılan beyler arasında Tutuş, Aksungur, Bozan ve Gevherâyin'in yanında Çubuk Bey de bulunuyordu⁴². Sultanın Bağdat ziyaretinin başlıca maksadı, Fatimîler üzerine büyük bir sefer tertip edip Mısır'ı fethetmekti. Yine bu hedefe uygun olarak, Fatimîlerin Suriye'de kazandıkları bazı başarılarının Hicaz ve Yemen üzerindeki muhtemel tesirleri düşünülerek, bu bölgelere bir ordu gönderilmesine karar verildi. Fatimîlerin güçlerini arttırmalarına bağlı olarak, zaman zaman şîi hutbesinin okunduğu görülen Hicaz'a, daha önce de ordular gönderilmiş ve asayiş sağlanmış idi. Sultan Melikşah, bununla birlikte anılan sebeple, Hicaz, Yemen ve Aden'in imparatorluğa bağlanması emriyle, Sâdüdevle Gevherayın idaresinde bir ordu gönderdi. Bu orduyu sevkedene komutanlar içerisinde Türşek ve (Yorunkuş) Yarinkuş yanında, sultanın emriyle bu sefere katılan Çubuk Bey de bulunuyordu⁴³. Gevherayın'ın Türşek kumandasında sevkettiği ordu, önce Yemen'i sonra da Aden'i itaat altına alarak Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağladı⁴⁴.

İbnü'l-Esîr'in Çubuk Bey'in Hicaz-Yemen seferine katıldığına dair verdiği bu bilgi, ayrıca onun Harput'tan önce sultan Melikşah tarafından iktâ edilen Karmisin (Kirmanşah)'i de bu tarihte hâlâ elinde tuttuğunu öğrenmemiz bakımından ehemmiyeti hâizdir.

3. Çubuk Bey'in Tutuş'un Hizmetine Girmesi

Çubuk Bey hakkında başlangıçtan beri zaten oldukça az ve dağınık olan tarihi malûmat, bundan sonra neredeyse tamamen kesilmektedir. Öyle ki, bu durum M. H. Yinanç'ı "Emîr Çubuk'un geri döndüğü veya Yemen'de kaldığı hakkında şimdilik hiçbir malûmata malik değiliz" demeye sevk etmiştir⁴⁵.

⁴² İbnü'l-Esîr, X, s. 203 (Trc. X, s. 176).

⁴³ İbnü'l-Esîr, X, s. 203-204 (Trc. X, s. 176).

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, aynı yer; Sadreddin Hüseyinî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, trc. N. Lûgal, Ankara, 1943, s. 50; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 124-125; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 214-215.

⁴⁵ M. H. Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 126.

İbnü'l-Ezrak'da⁴⁶ tespit ettiğimiz bir kayıt, Çubuk Bey'in hayatının bundan sonrası için önemli ipuçları vermekte, hiç olmazsa onun Yemen seferinden döndüğünü ve Zilkade 487/Kasım 1094 tarihinde henüz hayatta olduğunu ve Harput'ta hüküm sürdüğünü öğrenmemizi sağlamıştır.

Buna göre, Melikşah'ın ölümünden sonra yeğenlerine karşı taht kavgasına girişen Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş, bu mücadelede kendisini terkederek Berkyaruk saflarına geçen Aksungur ve Bozan'ı bertaraf ettikten sonra, 11 Cemaziyevvel 487/30 Mayıs 1094 tarihinde Haleb'i, müteakiben Suruç, Harran ve Urfa'yı da ele geçirip, bu şehirlerde saltanatını kabul ettirmişti. Bu hâdisenin hemen akabinde, hâlâ Cüheyroğulları ailesinden gelen valiler tarafından idare edilen Diyarbekir vilâyetindeki bütün şehir ve kasabalar da Tutuş'a teslim olmak zorunda kalmışlardı⁴⁷. Bu arada Irak'ta Harbî kasabasında yaşayan, Diyarbekir bölgesinin eski sahibi Nasrüddevle Mansur, sultan Melikşah'ın ölümü üzerine Meyyâfarikin şehrinin bazı surlarının muhafazası ile görevli olan şair ve edib Hasan b. Esed'in daveti ve yardımlarıyla, yeniden buraya hâkim olmuştur. Ancak bir süre sonra Diyarbekir ve el-Cezire'nin diğer şehirleri gibi Meyyâfarikîn'i de zabta muvaffak olan Tutuş, burada bazı tâyinler yaptıktan sonra Harran'a gitti. Bu sırada Harran'a kaçmış olan Hasan b. Esed, Tutuş'a bir methiye yazıp huzuruna çıktı ise de kim olduğu anlaşılınca öldürüldü⁴⁸. İşte bu hâdise üzerine Tutuş'un Meyyafarikîn şehrinin işlerini yürütmeye tâyin ettiği Mervanoğullarının eski veziri Ebû Tahir b. el-Anbarî, ihtümal daha önce Berkyaruk'u davet etmiş olmasından dolayı, Tutuş'tan korkarak iki oğlu ve yeğeni ile birlikte 14 Zilkade 487/25 Kasım 1094'te şehirden kaçıp Harput'a geldi. Onun Harput'a gelişinde şüphesiz Çubuk Bey'in Meyyâfarikin şihneliği sırasındaki tanışıklıklarının etkisi vardır. Çubuk Bey bu sırada şehirde bulunmadığı için Ebû Tahir, onun kızkardeşi ve oğlunun yanına sığınmıştı. Tutuş, Çubuk'un kızkardeşine vezirin teslimini, aksi takdirde Çubuk'un boyununun vurulacağını bildirdi. Ondan korkan Çubuk'un kızkardeşi, veziri büyük oğlu Ebu'l-Kasım ile birlikte, Tutuş'a teslim edilmek üzere gönderdi.

⁴⁶ İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 239-240.

⁴⁷ İbnü'l-Adim, *Zübde*, II, s. 118-119; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluların Tarihi*, s. 142-143, 150; F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s. 20; O. Turan, *Selçuklular Tarihi* s. 257-258.

⁴⁸ Hassan b. Esed için bkz. *Bugya*, nşr. A. Sevim, s. 111-118; A. Sevim, a.g.e., s. 143.

Vezir ve oğlu idam edildiler⁴⁹. İbnü'l-Ezrak, burada konumuz bakımından çok önemli bir bilgi daha veriyor ve Tutuş'un boynunu vurdurmakla tehdit ettiği Çubuk'un bu sırada onun ordusunda bulunduğunu söylüyor⁵⁰. Bu durumda Berkyaruk ile Tutuş arasında geçen Rey Savaşının hemen öncesine düşen bu kayda bakılarak, Çubuk Bey'in de bütün el-Cezire ve Diyarbekir bölgesi hâkimleri gibi, Tutuş'a tâbi olduğu, hattâ giriştiği saltanat mücadelesinin bu son merhalesinde onun kuvvetleri arasında bulunduğu kuvvetle tahmin edilebilir. Daha da ileri gidilerek kaynakların nerede, ne zaman öldüğünü bildirmediikleri Çubuk Bey'in, iki Türk ordusunun kıyasıya vuruştuğu Rey Savaşı'nda ölmüş olabileceğini iddia etmek yanlış olmayacaktır.

C. Çubuk Bey'den Sonra Harput Beyliği

1. Çubuk Bey'in Yerine Oğlu Muhammed'in Geçmesi

Bu tarihten itibaren artık hakkıda bilgi edinemediğimiz Çubuk Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Muhammed geçti⁵¹. Ancak sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Büyük Selçukluların uzun bir zaman taht kavgaları ile çalkalanmaları, Haçlı seferlerinin başlamasıyla Anadolu'ya kayması yüzünden, Doğu-Anadolu'nun kısmen kaynakların ilgi alanının dışında kaldığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden Anadolu'nun ilk fetih yılları olduğu halde bir hayli malûmat sahibi olduğumuz Çubuk Bey devrine nisbetle, oğlu Muhammed hakkındaki bilgilerimiz yok denecek kadar azdır.

Emir Muhammed'den ilk olarak, sultan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasında Hoy kapısında yapılan Savaşta Tapar'ın yenil-

⁴⁹ İbnü'l-Ezrak, Ebü Tahir el-Anbari'nin, bu olaydan sağ olarak kurtulan ve hâdiseden sonra iki gün daha Harput'ta kalıp Bağdad'a giden yeğeni Sadüddeve'den duyduğunu söylediği vezir ve oğlunun idam tarihlerini Cemâziyelâhîr 489/Mayıs 1096'da gösteriyor ise de bu tarihte Tutuş ölmüş olduğuna göre yanlış vermiştir.

⁵⁰ İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 239-240. İbn Şeddad (a.g.e., 400'de), Tutuş'un ölümle tehdit ettiği kişinin Çubuk'un oğlu olduğunu söylüyor ise de İbnü'l-Ezrak muasır kaynak olması yanında olayları canlı bir şahidinden dinlemiş olması dolayısıyla da daha güvenilirdir.

⁵¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., X, s. 4427 (Trc. X, s. 343); İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 211-212; Süryani Mihail, İl, 53; M. H. Yinanç, "Belek", *İA*, II, s. 469; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 152-153; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990, s. 60, 68; F. Sümer, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, s. 21. İbnü'l-Esir, 590/1107 yılı olayları içerisinde Kılıç Arslan'ın Musul'u zabtı ve Emir Muhammed'in onun maiyetinde olduğunu söyledikten sonra bu vesile ile Çubuk Bey'in ve oğlunun Harput'a nasıl hâkim olduklarını anlatmakta ve büyük bir şahsiyet olan Çubuk Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Muhammed'in geçtiğini kaydetmektedir.

mesi ve 497/1104 yılında, Büyük Selçuklu ülkesinin iki kardeş arasında taksimi vesilesi ile söz edilmektedir. Buna göre, Sefidrûd (Kızıl Özen) sınır olmak üzere Azerbaycan ve bütün Doğu-Anadolu, Muhammed Tapar'ın hâkimiyet sahasını teşkil ediyordu. Bu durumda bölgede hüküm süren Erzenî Rûm emîri Kızıl Arslan, Ahlatşah Sökmen el-Kutbi, Bitlis emîri Hüsameddin Togan Arslan, Hani emîri Şahruh gibi beyler yanında, Harput emîri Muhammed de Tapar'a tâbi bulunuyor ve onun adına hutbe okutuyorlardı⁵².

2. Emîr Muhammed'in

Kılıç Arslan - Çavlı Mücadelesine Katılması

Babası Süleymanşah'ın Tutuş ile yaptığı mücadelede hayatını kaybetmesinden sonra kardeşi ile birlikte İsfahan'da gözaltında tutulan Kılıç Arslan, 1092'de Melikşah'ın ölümü üzerine, kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve İznik'te Türkiye Selçuklu tahtına oturmuştu. Süleymanşah dönemine nispetle oldukça küçülen ve bir müddet sonra İznik'in de düşmesiyle Orta-Anadolu'ya çekilen Türkiye Selçuklu Devleti, Haçlı fırtınasının da atlatulmasından itibaren yeniden büyümeye başladı. Kılıç Arslan'ın Anadolu'da millî birliği kurmaya yönelik siyaseti onu, Doğu ve Güneydoğu-Anadolu'ya çekerken, o da nihayet babası gibi Büyük Selçuklularla karşı karşıya geliyordu. Harran'ı aldıktan sonra Haçlıların elinde bulunan Urfa'yı muhasara etmesi, İslâm âleminde büyük sevinç yaratmış, buna bağlı olarak Doğu-Anadolu'daki Türk beylerinin çoğu da ona tabiyet arzemişlerdir⁵³. İşte bu sırada sultan Tapar'ın Musul'a vali tâyin ettiği Çavlı'nın, şehrin eski valisi Çökermiş'i öldürmesi üzerine Musul ileri gelenleri Kılıç Arslan'ı şehre davet ettiler. Malatya'dan hareket eden sultanın ordusunda Amid beyi Yinal oğlu İbrahim ve Çubuk oğlu emîr Muhammed de bulunuyorlardı⁵⁴. Musul'u kuşatmakta olan Çavlı'yı Nusaybin'de yenilgiye uğratan Türkiye Selçuklu ordusu, 25 Receb 500/22 Mart 1107 tarihinde Musul'a girdi. Kılıç Arslan, Muhammed Tapar adına okunmakta olan hutbeyi kendi adına çevirirken, şehirde halkı hoşnut eden

⁵² O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 6, 88; A. Özeydin, a.g.e., s. 68; F. Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 20-21; Bu araştırmada yer alan ve yukarıda zikredilen Selçuklu Devletinin taksim şekline göre, Harput beyinin de Tapar'a tabi olması hususu, çok tabii görünmekle birlikte, bunu muasır kaynakların verdiği bilgilerle teyid etmek mümkün olamamıştır.

⁵³ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 107-108; aynı yazar, *Selçuklular Tarihi*, s. 220; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 88; A. Özeydin, s. 68.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, X, s. 426-427 (Trc. X, s. 342-343); Süryani Mihail, II, s. 52-53; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 108-109.

düzenlemeler yaptı. Daha sonra Çavlı'nın, Melik Rıdvan'ın da dahil bulunduğu büyük bir ordu ile üzerine gelmekte olduğunu öğrenen Kılıç Arslan, onunla savaşmak üzere Musul'dan ayrıldı. Fakat Çavlı'nın ordusunun kalabalık olduğunu haber alan sultanın askerleri ihtilafa düştüler. Kılıç Arslan Haçlılara karşı göndermiş olduğu bir kısım kuvvetlerinin kendisine iltihakını beklerken, başka Amid emiri, Yinal oğlu İbrahim olduğu halde, bir kısım beyler ordudan ayrılarak ülkelerine döndüler⁵⁵. Sultan, diğer askerleri de yetiştirmeden Çavlı'nın hücumuna uğraması üzerine büyük bir mücadele verdiği halde ordusu yenilince, Habur Nehri'nden karşıya geçmek isterken boğularak öldü (19 Şevval 590/14 Haziran 1107)⁵⁶.

Selçuklu tarihçisi O. Turan, evvelce Büyük Selçuklulara tâbi iken, bu savaş sırasında kendi saflarında yer alan Doğu-Anadolu Türkmen beylerinin Kılıç Arslan'ı terkle Çavlı'nın ordusuna geçtiklerini, böylece onun yenilgisinde büyük pay sahibi olduklarını söylüyor. Bununla birlikte bu konuda bilgi veren İbnü'l-Esîr, Yinal oğlu İbrahim'in ve onu takiple diğerlerinin de ordudan ayrılarak ülkelerine döndüklerini kaydediyor. Süryani Mihail'in verdiği bilgi de bunu teyid ediyor. Bundan da Kılıç Arslan'ın ordusundan karşıya iltihaklar değil, firarlar olduğu anlaşılıyor⁵⁷. İbnü'l-Esîr'in, Musul'un zabtı sırasında Kılıç Arslan ile birlikte olduğunu zikrettiği Çubuk oğlu Muhammed'in de "diğer emîrler de aynı şekilde hareket ettiler" şeklindeki ifadesinden, Kılıç Arslan'ı terkedenler arasında olduğu anlaşılmaktadır.

3. Harput Beyliği Topraklarının Belek Gazi Tarafından Zabtedilmesi

Bu hâdiseden sonraki hayatına dair hiçbir malûmat bulamadığımız emîr Muhammed, 505-506/1112 yılında vefat etti⁵⁸. Muhammed'in yerine kimin

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, X, s. 429 (Trc. X, s. 344); Süryani Mihail, II, s. 52; O. Turan, *a.g.e.*, s. 109; A. Özaydin, s. 62.

⁵⁶ İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 273; İbnü'l-Esîr, aynı yer; Süryani Mihail, aynı yer; Urfalı Mateos, s. 231; Abu'l-Farac, II, s. 345-347.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, X, s. 429 (Trc. X, s. 344); Süryani Mihail, II, s. 52; F. Sümer, *Doğu Anadolu Beylikleri*, s. 111; aynı yazar, "Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde İnal Oğulları Beyliği", *II. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1993, s. 111-118. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 109. Aynı yazar, başka bir eserinde (*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 88), adı geçen beylerin eski sultanlarına karşı savaşmaktan sakınarak ülkelerine döndükleri kanaatini ortaya koymaktadır.

⁵⁸ Süryani Mihail, II, s. 60 (I. Demirkent'ten naklen, X, s. 10; Fransızca trc. III, s. 199). Bu yazar, Palu sahibinin adını Taşphek olarak kaydediyor ki, bunun emîr Muhammed'in Türkçe adının bozuk bir yazılışı olması mümkündür; M. H. Yinanç, "Belek", *İA*, II, s. 469; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 153; I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, s. 26.

geçtiğini tespit edemiyoruz. Ancak daha sonraki tarihlerde Çubuk Bey'in neslinin devam ettiğini bildiğimize göre⁵⁹, Artuklu Belek Gazi'nin, bu beyliğin topraklarını ele geçirmesi sırasında Çubuk Bey'in ahfâdından söz edilmemesi, onların yaşlarının henüz küçük olduğu ve idarenin onlar adına bazı emirlerin elinde olabileceği intibamı uyandırıyor.

Harpur beyi Muhammed'in öldüğünü haber alan Artuk Bey'in torunu meşhur Belek Gazi, Ahlatşah'ın elinden hapisten kurtulduğu bu tarihte el-Cezire'den topladığı Türkmen kuvvetleri ile onun topraklarını zabta girdi. Öncelikle, beyliğin Harput'tan sonraki önemli merkezi olan Palu ile çevresini ele geçirdi⁶⁰. Palu havalisindeki bu yerlerin, coğrafi konumları dikkate alındığında Mazgirt, Dersim yöresi ile Çemişkezek olduğu anlaşılıyor.

Kaynakların verdiği bilgiler ışığında beyliğin esas merkezini teşkil eden Harput ve Hanzit bölgesinin, Belek Gazi'nin bu ilk harekâtının dışında kaldığı açıklıkla görülmektedir.

Kılıç Arslan'ın dul eşi, oğlu Tuğrul Arslan'ı Malatya'da atabeyinin yanında bırakıp, evlenmek üzere Belek'in yanına gittiğinde (1113) o, Palu'da hüküm sürüyordu. Belek Gazi'nin, bu evlilikle biraz daha güç ve itibar kazanması, Harput emirini korkutmaya başladı. Harput'u idare eden bu şahsın kimliği meçhul olmakla birlikte, Çubuk Bey'in soyundan birisi olması kuvvetle muhtemeldir. Belek'in güçlenmesinden korkan Harput emiri, şehri başka yerler karşılığında, Malatya hükümdarı Tuğrul Arslan'a sattı (507/1114). Fakat Tuğrul Arslan'ın Harput'u teslim almak üzere gönderdiği kuvvetler, bu sırada Tapar'ın oğlu melik Mesud da maiyetinde olduğu halde, Aksungur Porsuki idaresinde Haçlılara karşı hareket eden Büyük Selçuklu ordusunun yaklaşmasıyla Malatya'ya dönmek zorunda kaldılar⁶¹.

⁵⁹ İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 212.

⁶⁰ Bkz. dipnot 58; ayrıca bkz.: İbnü'l-Ezrak, *Artuklular Kısmı*, nşr. A. Savran, s. 43, 100; Abû'l-Farac, II, s. 351; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 153; aynı yazar, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 147, 200. Bu son yazar, Belek'in Palu, Dersim havalisini Mengüçüklerden aldığını söylerken (a.g.e., s. 58), aynı eser s. 147 ve *Selçuklular Zamanında Türkiye* s. 162'de verdiği bilgiler ile çelişkiye düşmekte ve Harput'un da 1113 yılında Belek'in eline geçtiğini kaydetmektedir (*Doğu Anadolu...*, s. 181).

⁶¹ Abû'l-Farac, II, s. 351-353; Süryani Mihail, II, s. 65-66. Her iki kaynak da Malatya kuvvetlerinin çekilmesinden sonra, Harput'un Büyük Selçuklu sultanı Tapar'ın oğlu Mesud'un idaresine geçtiğini zikretmektedirler. Ayrıca bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 153; M. H. Yinanç, "Belek", *İA*, II, s. 469; I. Demirkent, a.g.e., s. 26. Aksungur Porsuki'nin bu harekâtı ve melik Mesud'un sefere kaulması hakkında bkz. A. Özyayın, s. 126-129.

Haçlılara karşı düzenlenen bu sefer sırasında Artuklu İlgazi ile Aksungur arasında başgösteren anlaşmazlık savaşıyla, Büyük Selçuklu ordusunun yenilgisi ve hattâ melik Mesud'un İlgazi'ye esir düşmesiyle neticelenmişti. Bazı araştırma eserlerde, bu savaşta amcasının yanında yer alan Belek'in, buradan süratle Harput önlere gelerek 1115 yılında şehri zabettiği ve Harput Beyliğine son verdiği kanaati hâkimdir⁶². Ancak devrin kaynaklarında bu malûmatı teyid edecek bilgi bulunmamaktadır. Bu düşüncenin oluşmasında M. H. Yinanç'ın kaynak zikretmeden, 1114 yılında Harput'u teslim almaya giden Malatya kuvvetlerine Belek'in kumanda ettiğini söylemesinin⁶³, dolayısıyla Aksungur ile muharebeden hemen sonra, Belek'in yarım kalan Harput'un ilhakı meselesine döndüğü fikrinin tesiri vardır. Halbuki Belek'in güçlenmesinden endişeye düşen Harput emîrinin 1114 yılında şehri Tuğrul Arslan'a vermek girişiminde bulunduğunu anlatan kaynaklar, bu mesele ile ilgili olarak Artuklu emîrinin adını vermezler. Malatya kuvvetlerinin şehre hâkim olmaları mümkün olmamış ise de bu şekilde Tuğrul Arslan'ın tâbiyetini kabul ettiği anlaşılan Harput emîrine karşı Belek'in herhangi bir girişimde bulunmamış olması gerekmektedir.

Cl. Cahen ise, Belek hakkında yazdığı bir makalede⁶⁴, Çubuk Bey'in neslinden gelen Harput emîrinin 1115 yılı dolaylarında henüz yerinde olduğunu, başka bir eserinde de⁶⁵ Belek'in Tuğrul Arslan'ın annesi ile 1118 yılında evlendiğini⁶⁶, Malatya işlerine daha kolay müdahale edebilmek için Hanzit bölgesine yerleşmeye çalıştığını yazıyor.

Bu konuda en açık bilgiyi Süryani Mihail'in⁶⁷, 1119 yılı olayları içerisinde, "Balak Hısnızıad mülhakatına hâkim oldu" ifadesinde buluyoruz.

⁶² M. H. Yinanç, "Belek", *İA*, II, s. 470; Cl. Cahen, "Khartpert", *EI*², IV, s. 1084; aynı yazar, "Balak", *EI*², I, s. 983'de, 1115 yılı dolaylarında Harput emîrinin henüz yerinde olduğunu söyleyerek ihtiyatlı bir ifade kullanıyor; I. Demirkent, *a.g.e.*, s. 26; I. Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, İstanbul 1958, s. 111.

⁶³ *a.g.m.*, s. 469-470.

⁶⁴ *EI*², I, s. 983.

⁶⁵ *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* trc. Y. Moran, İstanbul 1994, s. 101.

⁶⁶ Belek'in Ayşe Hatun ile evlendiği tarih hususundaki çelişkilerin, Yunan takviminin miladiye çevrilmesindeki karışıklıklardan kaynaklandığı anlaşılıyor. Yunan takvimine göre 1425 yılının miladi karşılığı S. Mihail tercümesinde (II, s. 65) 1114; Anonim Süryani Kroniği'nin İngilizce tercümesinde ise 1118 olarak verilmektedir (A. S. Tritton, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS*, I (1933), s. 87).

⁶⁷ S. Mihail, trc. H. Andreyan, II, s. 68.

Anonim Süryani Kroniği de⁶⁸ Belek'in Gerger harekâtı öncesinde "Artuk'un oğlu Balak Hanzid ve Harput kalesini elinde tutuyordu" şeklindeki kaydıyla ilhakın 1121'den önce olduğunu ortaya koyuyor. Ayrıca Mihail'in bu bilgiyi, Tuğrul Arslan ve Belek'in Mengüçükoğlu'na karşı 1120 yılında giriştikleri hareketle⁶⁹ ilgili olarak, Anonim'in de Gerger Ermenilerine karşı 1121 yılı başında düzenlenen seferden hemen önce vermeleri dikkat çekicidir. Buna göre Harput'un ilhakının Belek'in Tuğrul Arslan ile birlikte, Mengüçükoğlu'nun ülkesine girmesinden hemen önce veya bu seferin muvaffakiyetle tamamlanmasından sonra 1119-1120 yılları arasında gerçekleşmiş olabileceği ihtimalini de reddetmek çok kolay görünmemektedir.

Böylece 1085 yılında, Büyük Selçuklular tarafından Harput'un kendisine ikta edilmesiyle Çubuk Bey'in kurmuş olduğu bu Türkmen Beyliği, Belek Gazi'nin Harput'u zabtıyla 30-35 yıl kadar kısa bir ömürle nihayete eriyordu.

4. Harput Beyliği'nin Yıkılmasından Sonra Çubukoğulları Hakkında Bilgiler

Çubuk Bey'in torunlarının bundan sonra bir müddet daha Artukoğullarının hizmetinde varlıklarını sürdürdüklerini öğreniyoruz. Buna dair İbnü'l-Ezrak'ın söylediğine göre⁷⁰, Çubuk Bey'in neslinden bir cemaat, onun esereni yazdığı tarihlerde, Hısn Keyfâ'da Fahreddin Kara Arslan (539-562/1144-1167) ve oğullarının hizmetinde bulunuyorlardı. Aynı müellif, 557/1162 yılında, Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı'nın hastalanması üzerine, çocukluğundan beri dayısı Ahlatşah Sökmen'in yanında bulunan oğlu İlgazi'yi getirmek üzere gönderdiği heyet arasında ilerigelen emirlerden olduğunu söylediği emir Çubuk'un adını da zikretmektedir⁷¹.

Bu malûmata göre, Harput'un Hısn Keyfâ Artuklularının topraklarına katılmasından sonra, Çubuk Bey'in torunlarından bir kısmını onlara bağlı olarak Hısn Keyfâ'da, bazılarının da dedesinin adını taşıyan Çubuk gibi Mardin Artuklularının hizmetinde varlıklarını sürdürdükleri anlaşılıyor.

⁶⁸ A. S. Tritton, *a.g.m.*, s. 87.

⁶⁹ Bu olay için bkz. S. Mihail, II, s. 67-68; O. Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 58-59, 151; aynı yazar, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 162-163; F. Sümer, "Mengüçükler", *İA*, VII, s. 714; aynı yazar, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, s. 3; N. Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul 1971, s. 37-40; Cl. Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 106, 119.

⁷⁰ İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 212; aynı eser, nşr. Savran, s. 129.

⁷¹ İbnü'l-Ezrak, nşr. Savran, s. 129; ayrıca bkz.: O. Turan, *Doğu Anadolu ...*, s. 162.

Harput Beyliği, Anadolu'nun ilk fetih yıllarında, siyasî olarak çok çalkantılı bir dönemde, çok kısa bir süre yaşamış olmasına rağmen, hiç olmazsa beyliğin merkezi olan Harput'ta bazı imar faaliyetlerinin olması beklenebilirdi. Ancak o zamandan günümüze kalan mimarî kalıntılar ve kaynaklar, böyle bir tespite imkân vermemektedir. Bu konuda yalnızca, Artukoğulları ve bölge tarihi için çok değerli bir kaynak olan İbnü'l-Ezrak'ta çok müphem bir kayıt bulunmaktadır. Buna göre Diyarbekir hâkimi Nisanoğlu'nun Erzen emîri Fahreddin Devletşah'ın kızkardeşiyle evlenmesi sırasında, düğün alayı geri dönerken Erzen-Amid yolu üzerinde bir yerde Çubuk Hanı'nda⁷² konaklamıştı. Hakkında bundan başka bir bilgi edinemediğimiz Çubuk Kervansarayı için muhtemelen Hısn Keyfâ yakınlarında bulunduğu ve Artukoğullarının önde gelen ümerasından olduğu söylenen emîr Çubuk tarafından yapılmış olabileceğinden daha ileri bir tahminde bulunmak mümkün değildir. Zira beyliğin kurucusu olan Çubuk Bey'in bu bölge ile alâkası olduğuna dair bir işaret olmadığı gibi, hayatı gözden geçirildiğinde böyle bir teşebbüse imkân bulmuş olması ihtimali de yok gibidir. Ancak aynı tarihlerde bu bölgede başka bir Çubuk Bey'in varlığından haberdar olmadığımız göre, Çubuk Kervansarayı'nın yine de Çubukoğullarının bir eseri olabileceğini kabul etmek makul görünmektedir.

Sonuç olarak ifade edilebilir ki, Harput Beyliği çok kısa süren ömrüne rağmen, Anadolu'nun fetih yıllarında bu bölgenin Türk idaresine katılması ve beyliğin kuruluşu ile çok sayıda Türkmenin bölgeye iskânında mühim rol oynamıştır. Harput Beyliği topraklarının Artukoğullarının eline geçmesi ise bu anlamda yalnızca siyasi iktidar değişikliği şeklinde vukubulmuş, dolayısıyla bölgenin Türk yurdu haline gelmesi süreci bu defa daha güçlü bir Türkmen beyliğinin idaresinde devam etmiştir.

Belek Gazi'nin 518/1124 yılında Menbic'i kuşatarken şehit olması üzerine topraklarından Harput, amcası İlgazi'nin oğlu Süleyman'ın, Palu vs. yerler ise diğer amcası Sökmen'in oğlu Davud'un eline geçti. Süleyman'ın da kısa bir süre sonra vefat etmesiyle Harput da Davud'un hâkimiyet sahasına katılmıştır⁷³. Harput 1234 yılında bölgenin Alâeddin Keykubat tarafından zabtına kadar Artuklu idaresinde kalmıştır.

⁷² İbnü'l-Ezrak, nşr. Savran, s. 129; ayrıca bkz. O. Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 162.

⁷³ İbnü'l-Ezrak, nşr. Savran, s. 43, 100; Abu'l-Farac, II, s. 358; M. H. Yınanç, "Belek", *İA*, II, s. 472; Cl. Cahen, "Balak", *El²*, I, s. 983; O. Turan, *Doğu Anadolu ...*, s. 153.